

כיבוד אב ואם במבחן הגירושין

ראשי פרקים

א. רקע	3. גדול המצווה ועושה
ב. הקשר הגירושין	4. סירקון של זהב
ג. ההקשר ההלכתי של כיבוד ההורים	5. מאכיל לאביו פסיוני
ד. התמודדות עם מצוות כיבוד ואם בהקשר של גירושין	6. כדי שיטול ארנקי ויזרקנו לים בפניו
1. שלושה שותפים	7. משנה שם אביו ושם רבו
2. וקעקע להן כתרנגולין	ה. כיבוד הורים פושעים או רשעים
	ו. דיון

א. רקע

בימים כתיקונם קשה ביותר לקיים מצוות כיבוד אב ואם על פרטיה ודקדוקיה עד כדי כך שנאמר בגמרא "אשרי מי שלא חמאן [ראה אותם]" (קידושין לא, א). אכן לא קל לו לילד – גדול או קטן ככל שיהיה – לכבוש את הרצונות ואת הסיפוקים שלו לטובת אלו של ההורים, לשרת את ההורים, להתגבר על כעסיו כלפי ההורים ולעמוד דום מול החולשות של ההורים.

אם בשגרה היומימית קשה לקיים מצוות כיבוד אב ואם, הרי שכאשר מדובר בהקשר של גירושין הקושי מתעצם – לעתים שבעתיים. התנהלות לא נכונה של הורים כלפי הילדים והסתות של הורה אחד כלפי משנהו יוצרות אתגרים מיוחדים עבור הילד אשר עד תחילת תהליך הגירושין ראה בשני ההורים דמויות חיוביות או לפחות מספיקות. אותו ילד פתאום מוצא את עצמו במצב שבו אחד מההורים או אפילו שניהם הופכים מדמויות נערצות המספקות קביעות, יציבות, ביטחון ותמיכה לדמויות המעוררות את הכעסים הכי אפלים, הגורמות לטלטלה והמעוררות את החרדות הכי קשות, הרי זה בבחינת מעבר מאורה לאפילה.

ב. הקשר הגירושין

גירושין מהווים משבר קיומי עבור כל אחד מבני המשפחה. כדרכם של משברים, הם פוגשים אנשים לא מוכנים, לא ערוכים ולרוב גם לא מאמינים, גם אם היו סימנים מקדימים ומזהירים. גם במשפחות שבהן הייתה שחיקה הדרגתית

יחסי הורים וצאצאים
מכון 'צומת', אלון שבות תשע"ד

מתוך ספר "לב אבות על בנים - יחסי הורים וצאצאים" בהוצאת מכון צומת קיץ תשע"ד. המאמרים בספר כונסו ע"י עו"ד אברהם דבירי לזכר בנו יוני אשר נפל בלבנון ביום 26.2.98.

בזוגיות – מריבות, עייפות החומר והתרחקות¹ הרי כאשר מגיע רגע האמת של הגירושין, הוא תמיד מלווה בחרדות ובתחושה קשה של חוסר ודאות. אם דברים אלו נכונים עבור המבוגרים, הרי שהם נכונים שבעתיים לגבי ילדים אשר לא תמיד חשו בהתרחקות ההדרגתית של ההורים ואשר היו מוכנים ורוצים להמשיך ולקיים את המסגרת המשפחתית, כל עוד אין מריבות קשות.

משבר הגירושין מעמיד את כל אחד מבני המשפחה בפני שאלות נוקבות לגבי העבר והתלבטויות קשות לגבי העתיד. אותם אנשים אשר בשעתו עמדו מתחת לחופה ואשר הבטיחו זה לזה אהבה, נאמנות ושותפות, מוצאים את עצמם מול שוקת שבורה שבה – בתחושה שלהם – ההשקעה של כל שנות הנישואין יורדת לטמיון. התחושה היא כי בוזבזו שנים רבות, אנרגיות אדירות ומאמצים כבירים בבניית מערכת אשר לעיתים יכולה להתמוגג בקלות ובמהירות לאחר שנבנתה בהשקעה ובאיטיות.

עבור אנשים רבים, הגירושין מהווים משבר קיומי המלווה בתחושת אובדן המוליד תגובות של כעס, פחד וחרדה ואשר לעתים יכולים להוביל את האדם לעוינות ואף נקמנות כלפי בן הזוג לשעבר.

במקרים רבים של מאבקי גירושין חריפים מוכרת התופעה של "תסמונת ניכור הורי", אשר תוארה לראשונה על ידי הפסיכיאטר האמריקאי ריצ'ארד גרדנר¹. תסמונת זו מאופיינת על ידי שלילת אחד מההורים על ידי הילדים, סירוב לקיים איתו קשר, השחרתו, ייחוס לו דברים שליליים, התעלמות לגמרי מדברים חיוביים, פיתוח של אמונה באירועים בדויים אשר מעולם לא התרחשו, התרחקות גם ממשפחתו של אותו הורה והתנהגות מאד קשה כלפי אותו הורה אשר יכולה לכלול קללות, גידופים, האשמות שווא, התעלמות ואף גם אלימות פיזית. גרדנר מפרט שמונה מרכיבים לסינדרום ניכור הורי:

1. מסע של הכפשה;
2. הצדקות חלשות, זניחות ואף אבסורדיות להכפשה;
3. חוסר אמביוולנטיות אצל הילד;

1. ראה סקירה שלי על הנושא: גוטליב, ד. (2004) תסמונת הניכור הורי. רפואה ומשפט 31.

4. תופעת "החושב העצמאי", כלומר הורה שאומר, "זה מה שהילד רוצה, מה אני יכול לעשות?"
5. תמיכה אוטומטית בהורה המסית במאבק שבין ההורים;
6. העדר רגשות אשמה על האכזריות ואו הניצול של ההורה השני;
7. תרחישים מושאלים, כלומר הילד מצדיק את טענותיו בדברים שאינם במסגרת החוויות הרגילות של ילד בגיל שלו;
8. התפשטות העוינות לאחרים ואו למשפחה מורחבת של ההורה השני.

דינאמיקה כזאת נובעת מכמה מקורות אפשריים ובדרך כלל משילוב של מקורות. במקרים רבים היא נובעת מהסתה של הורה אחד נגד ההורה השני. הסתה זו יכולה להיעשות בצורה ישירה, כגון שיתוף הילד בפרטים אשר הובילו לגירושין והתנהלות בעייתית – בין אם זה אמיתי ובין אם לא – של ההורה השני, או בדרכים עקיפות יותר כגון הורה המציג את עצמו כמאוד מסכן בעקבות בקשת ההורה השני להתגרש. התהליך של ההסתה נעשית בהדרגתיות ובצורה שהילד לא תמיד ער לה. הסתה זו נופלת, פעמים רבות, על מצע של כעס ואכזבה אשר ממילא קיים אצל הילד – ילד אשר (כמו רוב הילדים) לא מצא הכרח מיוחד בגירושין, בפירוק המשפחה ובעצב המתלווה לאלו. ראוי גם לציין כי לעיתים ישנם מקרים בהם ילד מתנכר להורה בהם לא מדובר בהסתה כי אם דווקא בהתנהלות לקויה של ההורה – התנהלות אשר יכולה להיות מאופיינת בהתעלמות מהילד ומצרכיו, פגיעה בילד או התנהגות של אותו הורה אשר פגעה במשפחה. בעיות של התנכרות הן מבין הקשות בהן אנחנו נתקלים אצל ילדים להורים גרושים. חדשים לבקרים בתי המשפט נדרשים לנזקים הנגרמים לילדים עקב ניתוק מהורים. בעניין זה ראויים דבריו של כב' השופט שניאור חשין, דווקא מלפני כמעט 60 שנה²:

טובת הילד כוללת גם חינוך טוב, הכשרת הלב לנימוסים נאים, לדרך ארץ בפני אנשים קרובים ורחוקים, וביחוד לכבוד אם ואב. ההורים חייבים להיות אנשי המעלה בעיני הילד, ויהיו אשר יהיו היחסים ההדדיים בינם לבין עצמם. כן ההכרח לנטוע בלב הילד רגשי אהבה

2. בע"א 319/54 ד.ג. נ. ה.ג. וערעורים שכנגד פד"י י"א (1) 261.

והערצה לאב ולאם לא רק משום שמגיע להם הדבר בזכות היותם הורים, כי אם גם, ואולי ביחוד, משום שטיפוח רגשות אלה מרגיל את הילד לאחר זמן לקשור קשרי ידידות עם זרים ועם החברה כולה. הקשר הראשוני נוצר עם האנשים הקרובים ביותר לילד ומתפשט על האחרים. נטיעת רגשי שנאה בלב הילד לאב או לאם, פירושה השרשת איבה לאדם מן החברה, פועל כזה מזיק לילד ולכל תהליכי התפתחותו הרוחנית, ועשוי להתנגם ברבות הימים בסביבתו הקרובה והרחוקה כאחד.

החובה המשפטית לכבד הורים – גם אם מדובר בחובה אשר אין עונשה בצידה – מוצאת לעצמה ביטוי בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב:1962:

16. הקטין חייב תוך כיבוד אב ואם, לציית להוריו בכל ענין הנתון לאפוטרופוסותם.³

במקרים רבים של גירושין בעלי אופי של רמת קונפליקט גבוהה, יש לקחת בחשבון כי חלק – משמעותי לפעמים – של תלונות של ילדים נגד הורים אינם מבוססים על דברים אמיתיים, כי אם על הסתה של הורה אחד כלפי השני. גם אם קיים גרעין של אמת לטענה, הרי שבמקרים רבים אותו גרעין מנופח ללא כל פרופורציה ודמות ההורה מצטיירת אצל הילד כשלילית בצורה חד-גונית ובאופן שבו נמחקים כל הדברים הטובים ונשכחת כל ההשקעה של ההורה בילד. נוצר מצב אבסורדי בו ילד – בתמיכת אחד מההורים – מגדיר את המהות של הורה השני על סמך מספר מאוד מצומצם של אירועים ללא כל יכולת לראות את אותו הורה באור מציאותי יותר הכולל דברים חיוביים ושליליים – כמו שיש אצל כל אחד מאיתנו. בשלב מסוים החשיבה של הילד נהית מעוותת לגמרי והשנאה מופנית גם כלפי קרובי משפחה אחרים בצורה אשר לעיתים גורמת להתנתקות גורפת מכל בני המשפחה של אותו הורה, כולל מתינוקות אשר לא יודעים לדבר ואף גם מחיות מחמד. השנאה התהומית הנגרמת יוצרת מצב שבו גם ילדים הגדלים במשפחות דתיות וחרדיות ואשר מקפידים – בכל התחומים האחרים – בקלה כבחמורה, יכולים להתנהג כלפי הורה – אחד משלושת השותפים השווים ביצירתו – בצורה מחפירה ומבישה. למרבה הצער, במקרים מסוימים אלו

3. לעניין כיבוד הורים במשפט הפלילי ראה ת"פ 12-02-29843 (צפת).

הנמצאים בקרבת בילד – ההורה השני, קרובי משפחה אחרים או דמויות בקהילה – מצדיקים ולפעמים גם מעודדים התנהגות זו מתוך סדר יום – אישי, דתי או פוליטי – שלהם. במקרים אלו אנו עדים לכך כי אכן השנאה מקלקלת את השורה.

ג. ההקשר ההלכתי של כיבוד ההורים

המרכיבים השונים של מצוות כיבוד אב ואם – הצורך לכבד, לירא ושלא להכאיב בגוף או בנפש – נובעים ממספר פסוקים בתורה:

- כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ לְמַעַן יֵאָרְכוּךָ יְמֵיךָ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ: (שמות כ, יב)
- כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ כְּאֲשֶׁר צִוְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ לְמַעַן יֵאָרְכוּךָ יְמֵיךָ וְלִמְעַן יֵיטֵב לָךְ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ: (דברים ה, טז)
- אִישׁ אִמּוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֶת שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמְרוּ אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם: (ויקרא יט, ג)
- אָרוּר מִקְלָה אָבִיו וְאִמּוֹ וְאָמַר כָּל הָעַם אָמֵן:⁴ (דברים כז, טז)
- וּמָכָה אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוּמָת: (שמות כא, טו)
- וּמִקְלָל אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוּמָת: (שמות כא, יז)

אכן מיקומו של מצוות כיבוד אב ואם בעשרת הדברות – בתפר שבין מצוות שבין אדם למקום למצוות שבין אדם לחברו – מבשר משהו לגבי הקשר בין המצוות שבין אדם למקום לבין מצוות כיבוד הורים, ועל כך בגמרא (קידושין לא, א):

בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא אנכי ולא יהיה לך, אמרו אומות העולם: לכבוד עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבד את אביך ואת אמך, חזרו והודו למאמרות הראשונות. רבא אמר, מהכא: "ראש דברך אמת", ראש דברך ולא סוף דברך? אלא, מסוף דברך ניכר שראש דברך אמת.

4. ראה רש"ר הירש אל אתר: מקלה – "קלה" קרוב ל"גלה": להפסיד את משענתו החיצונית, להיות מנושל מאדמת המולדת ומהגנתה; והוא קרוב ל"כלה": לחדול מהיות, להיעלם מן המציאות; ומכאן "קלה": לגזול מדבר את כוחו ואת לחו, להבהב באש, לייבש; ובהשאלה לתחום הרוחני והמוסרי: לומר על אדם שהוא קיפח את ערכו המוסרי, לשלול ממנו את ההכרה בערכו המוסרי; ומכאן "קלון": חרפה (השוה "כבד", "קלל").

לא זה בלבד, אלא שיש גם קשר הדוק בין האופן שבו ילדים מתייחסים להוריהם לבין האופן שבו מתייחסים לקב"ה. על כך נאמר בגמרא (שם):

תני תנא קמיה דרב נחמן: בזמן שאדם מצער את אביו ואת אמו, אמר הקדוש ברוך הוא: יפה עשיתי שלא דרתי ביניהם, שאלמלי דרתי ביניהם ציערוני.

כך גם בצורה עוד יותר מפורשת (שם דף ל, ב):

ת"ר, שלשה שותפין הן באדם: הקדוש ברוך הוא, ואביו, ואמו, בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקדוש ברוך הוא: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני.

מהמקורות הנ"ל עולה בצורה ברורה כי מצוות כיבוד ואם קשורה קשר רעיוני ומעשי למצוות בין אדם למקום. האופן שבו אדם מתייחס להורים משקף את היחס שלו לקב"ה. אדם המצער את הוריו מרחיק את הקב"ה, לא רק מחייו האישיים אלא גם מהעולם כולו. אותה הכרת הטוב אשר אנו חייבים לקב"ה אשר יצר ומקיים אותנו חייבת להיות מופנית גם כלפי ההורים שלנו. כפי שהציוויים לגבי היחס הראוי לקב"ה אינם תלויי זמן, מקום, מצב רוח, תחושת הוגנות או רצון, כך גם כיבוד הורים אמור להיות משהו אשר איננו מותנה בכל דבר אחר ואשר נוהג בכל זמן ובל מקום. על כך נאמר בספר החינוך (מצוה לג):

משרשי מצוה זו, שראוי לו לאדם שיכיר ויגמול חסד למי שעשה עמו טובה, ולא יהיה נבל ומתנכר וכפוי טובה, שזו מידה רעה ומאוסה בתכלית לפני אלוקים ואנשים. ושיתן אל לבו כי האב והאם הם סיבת היותו בעולם, ועל כן באמת ראוי לו לעשות להם כל כבוד וכל תועלת שיוכל, כי הם הביאוהו לעולם, גם יגעו בו כמה יגיעות בקטנותו. וכשיקבע זאת המדה בנפשו יעלה ממנה להכיר טובת האל ברוך הוא, שהוא סיבתו וסיבת כל אבותיו עד אדם הראשון, ושהוציאו לאוויר העולם וסיפק צרכו כל ימיו, והעמידו על מתכונתו ושלמות אבריו, ונתן בו נפש יודעת ומשכלת, שאילולי הנפש שחננו האל – יהיה כסוס כפרד אין הבין, ויערוך במחשבתו כמה וכמה ראוי לו להזהר בעבודתו ברוך הוא.

כה חשובה המצווה עד כדי כך שבהמשך דבריו הטעים בעל ספר החינוך: "ואם יש כח בבית דין כופין אותו" וזאת על אף שבדרך כלל מקובל שאין כופין על

מצוות אשר שכן בצידן.⁵ ולזה יש להוסיף את דברי 'ערוך השולחן' (יורה דעה סימן רמ סעיף ו): "...שלא היה לאביו מה לאכול פשיטא שכופין את הבן להאכילו ולא כדי שיקיים המצוה אלא מפני צער אביו שרעב ללחם...". הווי אומר יש לחוש לצער של האב ועל כן יש מקום לכפות על הבן כיבוד אב. אם הדברים נכונים לגבי הצער הפיזי של האב, האם יש להניח כי הם נכונים גם לגבי הצער הנפשי של האב?⁶

גם אם הסברה אומרת כי עלינו לכבד את ההורים מפאת זה שהם הביאו אותנו לעולם והם אלו אשר טיפלו בנו יום יום במהלך שנות הילדות החלשות והפגיעות שלנו, הרי שהכרת הטוב – בין אם לאדם זר ובין אם להורה – אינו דבר המובן מאליו, אינו דבר אשר קורה באופן אוטומטי ולא בהכרח נמנה על תכונותיו של האדם. אכן לא קלים המבחנים מולם אנו ניצבים בניסיונות שלנו לקיים את המצווה של כיבוד אב ואם. אגדות התלמוד הרבות על כיבוד אב ואם ממחישות לנו את הקושי בקיום המצווה, הוויתורים אותם האדם נדרש לעשות, הדילמות הקשות בפניהן הוא לעיתים עומד, המאמץ הכביר הנדרש ממנו, אבל גם – בסופו של דבר – השכר המשמעותי ויוצא הדופן המגיע למי שעומד בהצלחה במשימה, כפי שמופיע בעשרת הדיברות – "למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך".

מעבר לקושי מולו ניצב האדם כאשר הוא נדרש לכבד את הוריו, דבר אשר מוצא לעצמו ביטוי מיוחד דווקא לאחר מות ההורה, שאז נדרש האדם להגיד קדיש במשך 11 חודשים, לשנות קצת מאורח חייו, להימנע מהשתתפות באירועים מסוימים ולהמעיט בסוגים מסוימים של שמחה.

נראה כי מצוות כיבוד אב ואם שייכת לאותה קבוצה קטנה של מצוות בה אנחנו נדרשים לא רק לעשות דברים כי אם להרגיש דברים... אמנם התלמוד מגדיר בצורה אופרטיבית ובצורה התנהגותית מה זה כיבוד אב ואם אולם בסיכומו של

5. ראה התייחסות של כב' השופט צבי ויצמן מבית המשפט לענייני משפחה בבש"א 5647/05 לעניין כפיית כיבוד הורים על ידי הטלת סנקציות.

6. לעניין ההתנכרות של יוסף מיעקב במשך שנות שהותו במצרים, ראה את מאמרו של ד"ר יוסי גרין "איך לא שלח כתב אחד לאביו?" על כיבוד אב ואם וגבולותיו.

<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/236-2.htm>

דבר קשה הקיום בהעדר ההרגשה. נשאלת, אם כן השאלה, מה תהיה ההשפעה על כיבוד הורים מכך שהורים אולי אינם מתנהלים בצורה נכונה מול הילדים כגון במקרה גירושין.

אנחנו אמנם חיים בעידן המכונה "פוסט מודרני", בו ככל הנראה – כמו בכל עידן חדש – נבחנות מחדש הגדרות ונורמות ובו, לעיתים, חלק מהנורמות הישנות מוצאות את עצמן במבחן, מותקפות לעיתים ואף מוצאות את עצמן מועמדות להחלפה. כך לגבי המבנה המסורתי של המשפחה. אותו מבנה מסורתי של משפחה – אבא, אמא, שניים-שלושה ילדים וכלב, מתחלף בלא מעט מקרים במשפחות בהן ההורים גרושים.

ד. התמודדות עם מצוות כיבוד ואם בהקשר של גירושין

כאשר בוחנים את מכלול המצוות וציווים הקשורים לאופן ההתנהלות הראוי של ילדים כלפי הורים בהקשר של גירושין, עולות מספר שאלות:

1. האם ילד מחויב בכיבוד ובמורא כלפי הורה אשר עובר עבירות – כגון הורה המנהל אורח חיים לא דתי?
 2. האם ילד חייב להתנהל עם הורה בכבוד ובמורא, אם יש בהתנהגות של ההורה בכדי לפגוע בילד, כגון מצב שבו הורה נוהג באלימות פיזית כלפי בנו או בתו?
 3. האם חל חיוב של כבוד ומורא כאשר ההורה גורם לילד צער או מבוכה?
 4. איך על ילד לנהוג כאשר שני ההורים דורשים ממנו לכבדם ולא ניתן לבצע את מבוקשם בו בעת? האם יש להעדיף הורה אחד על השני?
 5. איך על הילד לפעול אם הורה אחד מסית אותו נגד השני ודורש ממנו או מביא אותו לידי מצב שבו אין הוא מקיים קשר עם אותו הורה?
- הגמרא במסכת קידושין, באמצעות מספר סיפורים ומעשים, מתווה עבורנו את היחס המתאים לבעיות שעולות בקיום מצוות כיבוד הורים בהקשר של גירושין.

1. שלושה שותפים

אחד מהדברים המאפיינים לעתים את היחסים בין ילדים להורים לאחר גירושין הוא ניתוק או ניכור. הניתוק אינו קיים רק במישור של היחסים בין הילד להורה,

אלא גם בצורת החשיבה של הילדים המנתקים את עצמם מכל זיכרון טוב מאותו הורה לטובת התמקדות על קומץ קטן של מעשים או אמירות אשר לא רק שמצדיקים את הניכור אלא גם מצליחים להשכיח את כל הדברים הטובים שאותו הורה עשה עבור הילד החל מזה שהביאו לעולם. מעבר לעיוות הקוגניטיבי הזה, הרי שיש בכך להתעלם מאחד מהיסודות של מצוות כיבוד אב ואם והוא שעצם הציווי אינו נובע אך ורק מתוך ההערכה – החיובית או השלילית – שלנו את המעשים של ההורים כי אם מזה שמדובר במצווה אשר אינה עומדת בפני עצמה כי אם כחלק ממערך המצוות של בן אדם למקום. לא בכדי, אם כן, כי מצוות כיבוד אב ואם מופיעה בסוף הטור הראשון של עשרת הדברות והיא זו אשר מחברת בין מצוות שבין אדם למקום לבין מצוות שבין אדם לחברו. כפי שציוויים הקשורים ביחס שבין אדם למקום – כבד את השם מהונך" (משלי ג, ט) וכן גם "ואהבת את ה' אלוךך" (דברים ו, ה) – אינן תלויות באופן שבו אנו תופסים את היחס של הקב"ה אלינו ולא נתונות לשיקול הדעת שלנו, כך גם יש לשער כי מצוות כיבוד אב ואם איננה תלויה באופן שבו ההורים מתייחסים לילדים או לאופן שבו הילדים תופסים את היחס של ההורים אליהם. יוצא כי גם אם הילד כועס על הוריו, אין בכך לכדי לפטרו ממכלול המצוות הקשור בכיבוד אב ואם.

2. וקעקע להן כתרנגולין

אם בחיי היומיום יכולה להתעורר התנגשות בין רצון שמביע האב לעומת רצון שמביעה האם, הרי שהדבר שכיח שבעתיים כאשר הורים גרושים וכבר לא מכבדים האחד את השני ופועלים מתוך עוינות או לפחות אנוכיות במקום שיתוף פעולה. אם במצב עניינים רגיל יש סברה האומרת כי יש לתת עדיפות לרצון של האב לעומת זה של האם לפי "שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך (קידושין לא, א) הרי שלאחר שההורים מתגרשים פג חיובה של האם לכבד את האב ולהישמע לו. נשאלת, אם כן, השאלה, האם על הילד להורים גרושים לבכר את רצונותיו של האב על פי אלו של האם או להפך. השאלה מתחדדת לא רק כאשר שני ההורים מבקשים מהילד דברים שונים בעת ובעונה אחת, שאז לפחות הוא יכול לעשות את דברו של האחד ולאחר מכן את דברו של השני, אלא כאשר הרצונות או הדרישות של ההורים סותרים האחד את השני.

ועל כך בשולחן ערוך יו"ד הלכות כבוד אב ואם סימן רמ סעיף יד:

אביו אומר לו: השקני מים, ואמו אומרת: השקני מים, מניח אמו ועוסק בכבוד אביו. ואם היא מגורשת מאביו, שניהם שוים ולאיזה מהם שירצה יקדים.

יוצא כי לאחר הגירושין לא חלה על הילד חובה לקדם את רצונותיו של האב על פני אלו של האם, במיוחד אם האב מצווה על הילד שלא לכבד את האם.⁷

שאלה מעין זו נדונה לגבי קיום צוואה של הורה אחד הסותרת את רצונות של ההורה אשר נותר בחיים.⁸ מהמאמרים השונים עולה כי אין לכבד את רצונו של הורה אחד במידה ובכך נפגע ההורה השני. בעניין זה ראויים דבריו של הרב יונה מצגר בעניין אב המתנגד לאמירת קדיש על ידי הבן על האם אשר נפטרה: "אך במקום שאין לו צידוק אלא רק כנקמה או טינה ואיבה כנגד אשתו, בגלל היחסים הגרועים בחיי הנישואים, אין אף פוסק אשר יצדיק את האב מול בקשת הבן להגיד קדיש על אמו".⁹ בעניין זה ראויים גם דברי ה"פתחי תשובה".¹⁰

3. גדול המצווה ועושה

הגמרא (קידושין לא, א) מספרת את הסיפור המפורסם של דמא בן נתינה אשר קיבל שכר מופלג עבור הכבוד שהוא הראה כלפי אביו הישן.¹¹ ועל כך אמר רבי חנינא: "ומה מי שאינו מצווה ועושה כך, מצווה ועושה על אחת כמה וכמה".

7. [הערת עורך (י.ש.): יש לעיין בנקודה זאת, שכן בידוע שאם האב מצווה על הבן להימנע מקיום מצווה, אין עליו להישמע לו, שכן "הוא ואתה חייבי בכבודי"].
8. ראה לדוגמא: שו"ת בצל החכמה חלק ה סימן טו שם דן במקרה בו הורה אחד מת וההורה הנשאר בחיים מקפיד ומוחה על אמירת קדיש על ידי הבן עבור ההורה אשר נפטר.
9. הרב יונה מצגר: "קדיש על האם שנפטרה, כשאביו מתנגד לכך משום איבה לנפטרת" נתיבי חסד ואמת תשנ"ב, 37-40.
10. פתחי תשובה יורה דעה סימן רמ ס"ק יא: מגורשת מאביו שניהם שוים – עיין בתשובת נו"ב תנינא חלק אה"ע סוף סימן מ"ה שכתב דהא דהברירה ביד הבן לשמוע למי שירצה דוקא במגורשת אבל באלמנה אם אביו צוה לו איזה דבר לעשות אחר מותו ואמו האלמנה מצוה לו להיפך יניח כבוד אב ויקיים כבוד האם דלעולם כבוד חי עדיף מכבוד המת...
11. מדובר על סיפור בתוך סיפור של כיבוד אב. דמא בן נתינה סירב להפריע לשנתו של אביו גם כאשר החכמים בקשו לשלם לו סכום עתק עבור אבן הישפה אשר אבד מהחושן. הישפה היה האבן של בנימין, היחיד מבין כך האחים אשר כיבד את יעקב בצורה מלאה (ראה משך חכמה שמות כח,ט ודברים ה,טז).

ניתן למנות מספר סיבות למה אכן גדול המצווה ועושה, וזאת על אף שהיינו חושבים, אולי, כי דווקא מי שאינו מצווה ומקיים את המצווה מתוך התנדבות, גדול יותר שכרו. ראשית, באופן טבעי כאשר אדם מצווה לעשות דבר מתעוררת אצלו התנגדות ויתכן שעל ההתגברות על ההתנגדות מגיע לו שכר יתר. כמו כן, מי שמצווה לקיים מצווה חרד יותר שמא לא יסתייע בידו לקיימה ועל הצער הזה מגיע לו שכר נוסף. היבט נוסף הוא ששכר היתר של המצווה ועושה אינו נובע מהקיום הספציפי של המצווה, כי אם מכך שעל ידי קיום המצווה הוא מראה את המחויבות שלו לקב"ה.

כל הנימוקים האלו רלוונטיים גם במקרה דנן. כאשר ילד כועס על הורה – בין אם בצדק ובין אם שלא בצדק – נדרש ממנו מאמץ יתר להתגבר על ההתנגדות לכבד את ההורה. זאת ועוד, עליו להבין כי מעבר להגיון הפסיכולוגי והחברתי האוניברסאלי שבכבוד הורים ובהכרת הטוב כלפי הורה, הרי שבכיבוד הורים קיים אלמנט של כיבוד הקב"ה – מצווה שהיא אבסולוטית ולא תלויה בדבר כלשהו.

אין כל ספק כי ילד הכועס על הורה – בין אם הכעס לגיטימי ובין אם הוא מוסת נגד אותו הורה – נמצא בדילמה מאד לא פשוטה ויכול להיקרע בין צו הרגש המקשה עליו כיבוד אותו הורה וצו המצפון המחייב אותו לנהוג בכבוד.

4. סירקון של זהב

מסופר על אותו דמא בן נתינה כי "פעם אחת היה לבוש סירקון של זהב והיה יושב ביו גדולי רומי ובאתה אימו וקרעתו ממנו וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו ולא הכלימה". מסיפור זה ניתן ללמוד כי גם במצב קיצוני בו הורה פוגע בכבודו של ילד – ועוד ברבים – אסור לו לילד לבייש את ההורה. מלשון הגמרא ניתן, אולי, ללמוד כי דמא בן נתינה לא הטריח את עצמו לכבדה, כפי שעשה לאביו, אולם הוא ספג את עלבונו בשקט ללא שהכלימה.

ישנם מקרים בהם הורה בתהליך הגירושין גורם לילד "בושות". לעיתים תוך כדי תהליך הגירושין הורים עוברים שינויים, בין היתר גם באידיאולוגיה הדתית שלהם. לא פעם במשפחות חרדיות, אחד מההורים "חוזר בשאלה" – ואף באופן קיצוני – מה שמתיר את הילדים במבוכה משמעותית מאד, לא רק מול הקהילה ומול חברים, אלא גם מול שידוכים פוטנציאליים. אין ספק כי ילד החש את עצמו מבזזה על ידי הורה שלו יגיב – באופן טבעי – בניסיון להשיב להורה מידה כנגד

מידה. הצפייה כי ילד לא יכלים הורה שלו גם כאשר ההורה מבזה אותו, מוצא לעצמו ביטוי גם ברמב"ם (הל' ממרים ו, ז) "ועד היכן מוראן: אפילו היה לובש בגדים חמודות, ויושב בראש בפני קהל, ובא אביו או אימו וקרעו בגדיו, או היכוהו על ראשו וירקו בפניו – לא יכלים אותו, אלא ישתוק, ויירא ויפחד ממלך המלכים, שציווהו בכך..."¹².

ועל כך כותב השולחן ערוך (יו"ד הלכות כבוד אב ואם סימן רמ סעיף ח):

עד היכן כיבוד אב ואם, אפילו נטלו כיס של זהובים שלו והשליכו בפניו לים, לא יכלימם ולא יצער בפניהם ולא יכעוס כנגדם, אלא יקבל גזירת הכתוב וישתוק... וואין חילוק בין לכבדו או לצערו. ודווקא קודם שזרקו, דאפשר דממנע ולא עביד, אבל אם כבר זרקוהו – אסור לאכלומיה, אבל יוכל לתבעו לדינא.

משמע כי גם כאשר הורים מתנהגים בצורה לא ראויה, לא רק שאין לנהוג כלפיהם בצורה הפוגעת בהם, אלא גם אסור לבן לכעוס כנגדם. עם זאת, כאשר הורה פוגע בילד, יש מקום להרשות לילד לתבוע את ההורה על הנזק אשר נגרם לו.¹²

5. מאכיל לאביו פסיוני

כבוד הורים ומוראם – על אף הנחיות וההגדרות הטכניות המובאות בגמרא ולאחר מכן בשולחן ערוך – לא אמור להיות מעשה טכני המנותק מהרגש. לא די בכך שהאדם דבק ברשימה הטכנית של "מאכיל ומשקה מלביש ומכסה מכניס ומוציא", אלא שקיום המצווה נעוץ בכוונות המתלוות למעשים. לא זו בלבד, אלא שמהגמרא עולה כי יתכן מצב שבו הבן נראה כמזלזל בכבוד אביו – "ויש מטחינו ברחיים" – אלא שבשל הכוונות הטובות של הילד, בסופו של דבר "מביאו לחיי העולם הבא". בהקשר הזה יש לראות את המקרה של חזקיהו המלך אשר גרר את עצמות אביו על מיטה של חבלים וקיבל על כך שכר.¹³

12. ראה לדוגמא ת"א 1016/88 אמין נגד אמין (בית משפט המחוזי ת"א) שבו שני אחים הגישו תביעת נזיקין נגד אביהם בגין הפרת חובותיו כהורה כלפיהם.

13. פסחים ד, ט

יוצא כי לא די בכך שילדים – כולל ילדים להורים גרושים – מקיימים את מצוות כיבוד הורים באופן הטכני בלבד אם אין ביכולתם לעשות זאת עם הרגש המלווה הראוי והמתבקש. אין כל ספק כי תחום זה בעייתי ביותר עבור ילדים להורים גרושים אשר לא תמיד מצליחים להפריד בין הכעסים שלהם כלפי ההורים לבין החיוב שלהם לכבדם.

הרב יוסף דוב הלוי סולוביצ'יק בספרו "אדם וביתו"¹⁴ מתייחס למעשה המוחצן והחוויה המופנמת של כיבוד הורים ומוראם ומציין כי:

יכול אדם לנהוג בדרך הולמת כלפי הוריו – כך שמבחינת הצד הטכני של כיבוד הורים ומוראם, אין בהתנהגות כל דופי והיא עומדת בכל דרישות ההגינות והנימוס – בעוד שהוא עצמו נותר אדיש מבחינה רגשית ולא מעורב כלל במעשה לגופו.

כלומר, לא די בביצוע פעולות טכניות של כיבוד הורים אלא שיש להעלות את המעשה החיצוני הטכני לרמה גבוהה יותר בה הוא מלווה גם ברגש פנימי פסיכולוגי. הרב סולוביצ'יק מתייחס לפער אשר נוצר לעיתים כתוצאה מהיכולת מחד גיסא של ילד לבצע את הצד הטכני של כיבוד הורים בעוד שמאידך גיסא הוא נעדר חוויה פנימית של אהבה, כך שהמעשה של כיבוד הורים אינו הופך "לאמצעי שדרכו משמיעה את קולה מחויבותו הפנימית של הילד כלפי הוריו וכן נעשית מערכת יחסים פורמאלית לזיקה מלאה, ריחוק פיזי הופך לקרבה רוחנית ואת מקומה של הנפרדות חוצצת בין שתי דמויות, תופסת אחדות קיומית".

6. כדי שיטול ארנקי ויזרקנו לים בפניו

מה קורה כאשר הורה עושה מעשה שעל פניו נראה לא שפוי? האם במצב שכזה הבן פטור מכיבודו ומוראו? במסגרת תהליך גירושין, אנשים שפויים מגיעים, לפעמים, למעשים לא שפויים. ההתמודדות עם האובדן והחרדה סביב הגירושין ותחושת הכעס ולפעמים אף הנקם גורמת לאנשים לשנות את טעמם. במקרים מסוימים השנאה מקלקלת את השורה. לפעמים הורים גם עושים דברים מביכים ומזיקים הגורמים לילדים לרצות לנקום בהם. ידוע כי אין אדם מחויב לכבד את הוריו בממונו הוא, כך שכאשר המעשה הלא שפוי של ההורה אכן פוגע בממונו

14. בעריכת ש' ד. וולולסקי י'. ב', ציגלר, ר. הוצאת עמותת תורת הרב ירושלים תשס"ב, עמ' 120.

של הילד ייתכן שהילד יהיה פטור מלכבד את ההורה. על כך דנה הגמרא במסכת קידושין דף לב' במקרה של אב הזורק את ארנקו לים. נשאלת השאלה אם לבן מותר במצב כזה לבייש את האב, בהתחשב בכך כי גם אם מדובר בארנק של האב, בסופו של דבר יתכן שהבן אמור לרשת אותו, כולל אותו ארנק הנזרק לים, או שמא מדובר ברכושו הגמור של האב איתו יכול לעשות ככל העולה על רוחו, גם אם מדובר בלהשתעשע בהשחתת אותו רכוש. בכל מקרה, ניתן להבחין בזהירות אותה נוקטת הגמרא במצוות כיבוד אב ואם, גם במצב בו הורה עושה מעשה הנראה, לכאורה, לא שפוי ועוד מעשה אשר יכול להיות לו השלכות על הבן עצמו.

אין ספק כי ישנם מקרים בהם הורים סובלים ממחלות נפש או מהפרעות אישיות קשות אשר פוגעות בחיי המשפחה ובמערכות היחסים בתוך המשפחה ואף במקרים מסוימים, מהווים עצמן העילה לגירושין. מצבים אלו מעמידים את בני המשפחה בפני דילמות קשות. מצד אחד מדובר בהורה אשר בכל זאת הביא את הילד לעולם וגידל אותו ובן אדם אשר זקוק לעזרה ורחמים ולו בהקשר של "טוב ה' לכל ורחמיו על מעשיו" (תהלים קמה, ט). מהצד השני עומד הורה אשר עושה מעשים פוגעים ומבישים הגורמים לילד צער ונזק. בכך דן השולחן ערוך (יו"ד סימן רמ סעיף י):

מי שנטרפה דעת אביו או אמו, משתדל לנהוג עמהם כפי דעתם עד שירוחם עליהם. ואם אי אפשר לו לעמוד, מפני שנשתגעו ביותר, ילך לו ויניחם, ויצוה לאחרים לנהגם כראוי.

כלומר, גם במצבים קיצוניים של מחלת נפש, אין הבן נפטר מחובתו לדאוג להוריו שיונהג בהם כראוי – אם על ידו ואם על ידי אחרים. בכל מקרה, האחריות נשאת של הבן ואין במצב קיצוני ככל שיהיה בכדי לפטור אותו ממחויבות זו¹⁵.

15. לגבי דוגמא למצב הקיצוני שבו מותר לבן להפקיד את הטיפול של האב בידי אחרים, ראה ערוך השולחן יורה דעה סימן רמ סעיף לב: "מי שנטרפה דעת אביו או אמו משתדל לנהוג עמהם כפי דעתם עד שירוחם עליהם כלומר שתתיישב דעתם ואם א"א לו לעמוד מפני שנשתגעו ביותר כתב הרמב"ם שילך לו ויניחם ויצוה לאחרים לנהגם כראוי והשיג הראב"ד דאם הוא ילך ויניחם למי יצוה לשמרם, עכ"ל. ואין זו השגה דנ"ל דהרמב"ם ה"ק דידוע שהמשתגעים ביותר בהכרח

7. משנה שם אביו ושם רבו

במקרים רבים של ניכור הורי, הניכור מוצא לעצמו ביטוי בוטה, בין היתר, בכך שילדים מכנים את ההורים בשמותיהם הפרטיים. צעד כזה מראה את הריחוק שהוא חש מההורה, חוסר הרצון של הילד אף להודות בהורות של אותו הורה ובסופו של דבר גם זלזול קשה באותו הורה ורצון לפגוע בו. התייחסות כזאת מזכירה דווקא מצב שבו הורה גרוש בשיחה עם הילד מתייחס להורה השני בתור "אבא שלך" ללא שתהיה יכולת לאותו הורה לעלות את שם משנהו על דל שפתיו. זלזול בוטה שכזה יכול להתרחש, כמובן, רק בהסכמת ההורה השני ובעידודו והצדקתו. אכן איסור זה מובא להלכה ברמב"ם (הלכות ממרים ו,ג) וכן בשולחן ערוך (יו"ד רמ, ב) ללא שמצוין כל מצב המתיר מעשה שכזה. הורה אשר מעודד התנהגות כזאת – גם אם על ידי זה שאין הוא מוחה – הינו – אולי – מסייע לדבר עבירה.

ה. כיבוד הורים פושעים או רשעים

כל הנאמר במסכת קידושין הוא בעניין הורים נורמטיביים. אבל מה אמור להיות יחס הבן לאב רשע?¹⁶

התלמוד במסכת בבא קמא (דף צד, ב) דן בהתייחסות המתאימה של בן לאב אשר אינו פועל על פי ההלכה:

מיתיבי: הניח להם אביהם מעות של רבית, אף על פי שהן יודעין שהן רבית – אין חייבין להחזיר; אינהו הוא דלא, הא אביהם חייב להחזיר! בדין הוא דאביהם נמי אינו חייב להחזיר, והא דקתני בדידהו? משום דקא בעי למתני סיפא: הניח להם אביהם פרה וטלית וכל דבר המסויים – חייבין להחזיר מפני כבוד אביהם, תנא רישא נמי בדידהו. ומפני כבוד אביהם חייבין להחזיר? אקרי כאן (שמות כב) ונשיא בעמך לא תאור,

לאסרם בזיקים ובחבלים והבן אין ביכולתו לעשות בעצמו כן, לכן מצוה לאחרים והוא ילך לו [ועי' ט"ז סק"ד ודרישה ולדברינו אתי שפיר].

16. ראה שבח אלחנן, כיבוד הורים שאינם שומרי תורה ומצוות, תחומין ו תשמ"ה עמ' 122-126; ורהפטיג, איתמר: מצות כבוד אב באב רשע עלון שבות גל' 87 פורים תשמ"א עמ' 23-38 וכן גם מן מרדכי, בדין כיבוד אב באביו רשע מוריה שנה טו גל' ז"י תמוז תשמ"ז עמ' קמ-קמו.

בעושה מעשה עמך! כדאמר רב פנחס: בשעשה תשובה, הכא נמי בשעשה תשובה. אי עשה תשובה, מאי בעי גביה? איבעי ליה לאהדורי! שלא הספיק להחזיר עד שמת.

כלומר, באופן עקרוני פטור הבן מלהחזיר מעות של ריבית אותן הוא ירש מאביו וזאת בגלל שאין האב עושה "מעשה עמך", כלומר אין הוא נוהג על פי ההלכה ועל כן גם אין צורך לכבדו בכך שמטהרים את שמו הטוב לאחר המוות. עם זאת, במידה ואב עשה תשובה, חובה על הבן להחזיר את העושק או את הגזל – אפילו אם הוא כבר ירש אותם – מפאת כבוד האב אשר כבר הלך לעולמו.

ואיך נגדיר רשע? על כך הרמב"ם (הלכות עדות פרק י הלכה ב):

אי זהו רשע כל שעבר עבירה שחייבין עליה מלקות זהו רשע ופסול, שהרי התורה קראה למחויב מלקות רשע שנאמר והיה אם בן הכות הרשע, ואין צריך לומר מחויב מיתת בית דין שהוא פסול שנאמר אשר הוא רשע למות.

עם זאת, השולחן ערוך (יו"ד הלכות סימן רמא) נוקט בזיהרות רבה לגבי האופן שבו ראוי הבן לנהוג בהורה, אפילו אם הוא רשע.

סעיף ד – היו אביו ואמו רשעים גמורים ועוברי עבירה, אפילו נגמר דינם להריגה ויוצאים ליהרג, אסור לו להכותם ולקללם. ואם הכה אותם או קללם פטור. ואם עשו תשובה, ה"ז חייב ונהרג עליהם אף על פי שיוצאין ליהרג.

סעיף ה – עבר אביו או אמו עבירה שלוקים עליה, והיה הבן שליח לדיינים, לא יכה אותם. וכן אם נתחייבו נידוי, לא יהא שליח לנדותם. ולא ירדוף ולא יכה אותם בשליחות בית דין, אף על פי שראויים לכך ולא עשו תשובה.

כך גם עולה מהרמב"ם בהלכות ממרים (ו, יא) וכן מהשולחן ערוך (יו"ד סימן רמ סעיף י"ח) כי אף הממזר חייב בכבוד הוריו¹⁷ והרי שקשה לדמיין אדם יותר רשע

17. לעומת זאת, ראה טור יורה דעה הלכות כבוד אב ואם סימן רמ: כתב הרמב"ם ממזר חייב בכבוד אביו ואמו ומוראן ... ונ"ל כיון שהוא רשע אינו חייב בכבודו.

מאביו של ממזר אשר לא רק שעבר על דברי תורה אלא גם גרם לאחר – לא פחות מבנו – לשאת את העונש כל ימי חייו.

ספק אם נתנה רשות להדיוטות – בטוח שלא לילדים – לקבוע מי בגדר רשע ומי לא. עם זאת, גם לא נוכל להתעלם מעומס הרגשות המתעוררות בהקשר של גירושין והכעסים הקשים – לגיטימיים יותר או פחות – אצל ילדים. חובה על הורים, אנשי טיפול ואנשים בקהילה להכיר ברגשות ולדעת איך להכיל אותם, אולם בו בעת לעזור לילדים לתת להם ביטוי נכון – הן מבחינה פסיכולוגית והן בחינה הלכתית.

נדמה כי במקרים רבים של גירושין ילדים הכועסים על הוריהם – לפעמים בעידוד ההורה השני – ממהרים ומרבים לראות בהורה "רשע" מבלי לבחון אם אכן באמת נעשו דברים המנוגדים להלכה או שמא רק דברים המנוגדים לרצון או להשקפה של בן הזוג או אפילו של הילדים. זאת ועוד, ישנם מקרים בהם הורים מתנהלים שלא כשורה, אולם בשלב מסוים מתעשתים ובאמת חוזרים בתשובה. במקרים שכאלו כאשר עובדה זו מוצגת בפני הילדים, הם יכולים להגיד כי גם אם ההורה חזר בתשובה, הרי שמדובר בשינוי המגיע מאוחר מדי ועל כן אין ביכולתם לסלוח לאותו הורה ולחזור למצב של כיבוד אב ואם. נראה כי אותם ילדים המחמירים לפי הטור שכחו את הנאמר בתפילת יום הכיפורים "וְיַעַד יוֹם מוֹתוֹ תִּחְכְּה לּוֹ אִם יָשׁוּב מִיַּד תִּקְבְּלוּ" (תפילת ונתנה תוקף).

1. דיון

מכל האמור לעיל, ניתן ללמוד כי החל מהתלמוד ובהמשך דרך הפוסקים, ניתן למצוות כיבוד אב ואם מעמד משמעותי המקביל לחיוב לכבד את הקב"ה, וזאת אף במקרים בהם הורה הינו מעורער בנפשו, פגע בילד או פעל שלא כראוי. אכן, מה יכולה להיחשב פגיעה חמורה יותר בילד מאשר עשייתו ממזר? וגם כאן השולחן ערוך אומר בפירוש כי על הברן לכבד את אביו. כך גם קיימת חובה לנהוג בכבוד כלפי הורים חולי נפש והורים הגורמים מבוכה לילדים.¹⁸ גם במקרים בהם

18. ראה אנציקלופדיה תלמודית כרך כו, כבוד אב ואם [טור שעא]: "אפילו נטרפה דעתו של אביו או אמו, לא יכלימו, ואפילו רירו של אביו יורד על זקנו, ישמע לו מיד, וישתדל לנהוג עמהם – בדרך כבוד – כפי דעתם, עד שירוחם עליהם. ומכל מקום אינו חייב לקיים ציוויים, שהרי אין להם דעת, אלא שהוא חייב להאכיל אותם ולהשקותם ולשומרם. וכתבו ראשונים שאם אי

ישנה נטייה לפתור את הילדים מכיבוד ההורים – כגון הורים אשר לא עושים מעשה עמך – הרי שאין בכך בכדי להמעיט מחובת היראה או בכדי להתיר איסורים הקשורים לזלזול הורים¹⁹. לא רק שמצוות כיבוד אב ואם בנויה ממרכיבים אותם הילדים אמורים לעשות על מנת להראות את ההערכה שלהם כלפי ההורים – דברים שהם בגדר כיבוד אב ואם – אלא שיש גם מעשים אותם הילדים אמורים להימנע מהם – בגדר מורא – על מנת להפגין את הכבוד שלהם להורים. אבל לא די בהקפדה על כיבוד ועל מורא אלא שילדים גם מצווים שלא לגרום להורים שלהם תחושה של מבוכה וזאת ללא קשר לאופן שבו ההורים מתנהלים כלפי הילדים. אין כל ספק כי בעניינים אלו הורים מתגרשים מעמידים את ילדיהם במבחנים לא פשוטים, במיוחד כאשר תהליך הגירושים גורם להורה להפוך את עורו ואף להתנהג בצורה הנראית כאי־שפיות זמנית.

קיום מצוות כיבוד אב ואם מעמיד, לעיתים, את הילדים בפני דילמות מסוימות כגון האם יש חיוב לכבד הורה אשר לא פועל כהלכה ומה לעשות כאשר קיימת סתירה בין דברים אותם האב מבקש לבין אותם דברים שהאם מבקשת. נראה כי האופן שבו מיישבים סתירות אלו תלוי לא רק באופן שמבינים את החיוב ואת המהות של כיבוד אב ואם אלא גם באופן שבו נתפס ההורה, הן על ידי הילד, הן על ידי ההורה השני, ואף אולי על ידי הקהילה הרחבה יותר. אם מצוות כיבוד אב ואם נובע אך ורק מתוך הנימוק כי יש לתת תמורה להורה על מעשיו, הרי שיש מקום לסבור כי הורה אשר מעד או אפילו כשל אינו זכאי לכבוד וליראה. עם זאת, אם נגרוס כי כיבוד אב ואם הוא פועל יוצא מהכיבוד שלנו את הקב"ה,

אפשר לו לעמוד מפני שנשתטו ביותר, יניחם וילך לו, ויצוה אחרים להנהיגם כראוי להם, אם יש לו, שהואיל ואי אפשר לו לכבדם, עושה להם מה שביכלתו מהטוב והכבוד על ידי אחרים, ויישמט מהם כדי שלא יחטא, שלא יוכל לצאת ידי שמים, ויש לחוש שמא יקל בכבודם, ופעמים שצריך לגעור בהם או להכותם וכיוצא בזה, והבן אינו יכול לעשות כן, אלא אחרים, והבן עושה בחינם ואחרים בשכר, ועוד, שהבן דעתם של אביו ואמו גסה בו, ואילו מאחרים הם בושים ויישמעו להם, ועוד, שהבן פעמים שאי אפשר לו לעמוד ולראות בצרת אביו ואמו. ויש מהראשונים שכתבו שלא יניחם וילך לו, שאם ילך, למי יצוה לשומרם, שאין לסמוך על אחרים בזה, שהוא עצמו ודאי יטפל בהם ויסבול יותר ממה שיעשו אחרים, או שהואיל ואפשר לאחרים לשומרם, אף הבן יכול לשומרם, ואם כן מחויב לעשות כן בעצמו".

19. מעניין הוא שבתפילת "על חטא" אותו אנו אומרים ביום כיפור מוזכר "זלזול הורים ומורים", אבל לא אי־כיבוד הורים ומורים.

כעולה מהמיקום של כיבוד אב ואם בעשרת הדברות, הרי שכפי שהכיבוד שלנו את הקב"ה הינו בלתי מותנה ונובע מעצם הערכתנו כי הוא עשנו, הרי שעלינו לכבד את ההורים ללא קשר למעשים שלהם כפי שגם עולה מהשולחן ערוך. עם זאת, אין ספק כי קשה לילד להפגין אהבה והערכה ב"קום ועשה" להורה עליו הוא כועס ולהורה אשר אולי, אף פגע בו. עם זאת, נראה כי אותו ילד עדיין חייב במורא של אותו הורה, על אחת כמה וכמה שלא לביישו ושלא לקללו. זאת ועוד, כפי שציינו לעיל, חשיבת ילדים המוסתים נגד הורה נוטה להיות מעוותת, כך שאירוע אחד – קטן או גדול ככל שיהיה – הופך להיות אירוע מכונן אשר לא רק שמגדיר את מהות הקשר, אלא בכוחו גם למחוק ולנטרל את כל הזיכרונות והחויות האחרים.

מהנאמר לעיל, עולה כי החובה לכבד את ההורים – על אחת כמה וכמה שלא להכלימם – הינה די אבסולוטית, גם במקרים קשים וקיצוניים. אמנם, כפי שראינו, יתכן ויהיו מקרים בהם החובה לכבד אחד מההורים נדחה מפני החובה לכבד את השני²⁰ אבל ספק רב אם חז"ל התכוונו בזה למצב שבו הורה אחד מסית את הילד לפגוע בהורה השני.

אומר בזהירות כי בבואנו לבחון את מצבם של ילדים להורים גרושים, הבעיה העיקרית איננה רק ניתוח מעמיק של ההלכה ועמידה על דקויות של פרשנות – כגון מתי מותר לבן להתנכר מהורה²¹ – כי אם ההבנה של הפסיכולוגיה של גירושין, המוטיבציה של הורים והיכולת שלהם להשפיע על ילדים לחיוב או לשלילה. הורה אשר עומד מנגד כאשר הילד שלו פוגע בהורה השני, ואף תולה את מעשיו של הילד ברצונו הלגיטימי להביע את רגשותיו ואת רחשי ליבו, נמצא בסופו של דבר מסית את הילד נגד ההורה השני, דבר אשר מעבר לבעייתיות

20. ראה לדוגמא משנה כריתות כח, א: "האב קודם לאם בכל מקום, מפני שהוא ואמו חייבים בכבוד אביו". אבל נראה כי מודבר דווקא כאשר אמו הנשואה לאביו, אבל אם ההורים גרושים או לעולם לא נשאו, הרי שחובה הזאת לא קיימת.

21. ראה לדוגמא: אנציקלופדיה תלמודית כרך כו, כבוד אב ואם [טור שעא]: "אף מי שהיו אביו ואמו בעלי מידות רעות ומצערם אותו יותר מדי, כתבו ראשונים שישמט מהם ויצא למקום אחר, ואב ובנו שמתקוטטים כשהם יחד, אף כשהבן הוא שמצטער על ידי האב, מוטב שייפרדו, כיון שאין הבן יכול לסבול להיות [טור תיז] עמו. וכיוצא בזה כתבו ראשונים באב ואם שמבקשים מהבן דברים שאינם הגונים להם, שאף על פי שחייב לעשות כבקשתם, אם ראה שמרבים הם בכך, מותר לו להניחם ולברוח למקום אחר".

ההלכתית שלו, פוגע בנפשו של הילד ואף עלול ללוות אותו שנים רבות, אפילו אל תוך חיי הנישואין שלו.

מעטים המקרים בהם מעשיו של הורה באמת מצדיקים ניכור וניתוק מצידם של הילדים. גם באותם מקרים בהם ניתן, לכאורה, להצדיק התנהגות כזאת, הרי שיתכן ואין הצדקה לניתוק לצמיתות ושמא יש מקום לפיוס – בראש ובראשונה לטובתו של הילד. ברוב המקרים בהם קיים ניכור בין ילד להורה, הילד שואב עידוד, תמיכה ולפעמים גם הסתה מההורה השני או אפילו מגורמים אחרים בקהילה. הורה שהוא אחוז ואפוף כעס על ההורה השני יכול – מתוך תחושת פגיעה או אפילו יצר נקמה – לנסות ולנשל אותו מהכל – לא רק מכספים אלא גם מילדים. אותו הורה – במיוחד אם הוא רואה בעצמו הצד הנפגע, יכול לרכוש לעצמו הרגשה – אמנם מדומה – של הצדקה אם גם הילד יכעס על ההורה השני ויתנכר ממנו. לא זו בלבד, אלא שכאשר אחד מההורים עובר על הנורמות של הציבור – כגון הורה אשר חזר בשאלה – יתכן מצב בו תוך כדי הוקעת הקהילה את אותו הורה, הקהילה – על מנהיגיה – נותנת גושפנקא להתנכרותו של ילד מאותו הורה ואף תומכת בהתנהגות בלתי הולמת של הילד כלפי ההורה. אבל כאמור לעיל, גם מי שסבור כי הורה אשר אינו עושה מעשה עמך אינו זכאי לכבוד, הרי שתמיד יש מקום לחשוב שאולי הוא יחזור בתשובה.

כמה שקשה להורה כאשר ילד מתנכר לו, מתעלם ממנו, לא מקיים איתו קשר, מעליב אותו ופוגע בו מילולית ואף גם פיזית, בסופו של דבר הנפגעת העיקרית היא נפשו של הילד. ילדים אלו גדלים באווירה לא בריאה ובאווירה בה יש כרסום של הסמכות ההורית – ובסיכומו של דבר, גם בזו של ההורה המסית. הורה מסית יוצר גולם אשר ביום הימים יקום על יוצרו. ילדים אלו גדלים באווירה בה ההבנה שלהם את הלכה הינה סלקטיביות ומשרתת אג'נדה אישית – פסיכולוגית, לפעמים תוך כדי יצירת מצב של "לית דין ולית דיין". בדיוק כפי שהם דנים את ההורה על סמך מעשה אחד – אמיתי או מדומיין – כך הם פוסקים לעצמם הלכה – כמובן בעזרת מבוגרים בעלי עניין – על סמך אַמרה אחת אשר מוצאת מהקשרה מבלי לקחת בחשבון את מכלול התייחסות ההלכה לנשוא.

הנזקים הנגרמים לילדים כתוצאה מגירושין הם עצומים ולעיתים מלווים אותם לאורך כל החיים.²² על הורים וכן גם על קהילה מוטלת אחריות למזער כמה שניתן את הנזקים האלו על מנת לאפשר לילדים לגדול בריאים בנפשם. כאשר עוזרים לילדים לשמר את כבוד הוריהם – גם הורים שנהגו שלא כהלכה (בכל המובנים) – בסופו של דבר תורמים לבריאות הנפש של אותם ילדים.

היחס הראוי של ילד להורה אשר התעלל בו נבחן במאמר של וולולסקי²³ בעניין תהליך האבל על הורים מתעללים. על סמך ניתוח המקורות, הוא מגיע למסקנה כי הכבוד שלנו כלפי ההורים אינו פועל יוצא מההתנהגות שלהם או מהאופן שבו הם מלאו את התפקיד שלהם כי אם מעצם היותם ההורים שלנו. כאמור לעיל, כיבוד הורים קשור לחובה לכבד את הקב"ה ועל ידי כיבוד ההורים אנו מכירים בחובה שלנו כלפיו. בכך הוא מצטט את הרב סולוביץ'ק מספרו אדם ובייתו (עמוד 150).

כשאדם אוהב את אביו ואמו הרי הוא אוהב באמת את האלוקים, אשר כבודו זורח באמצעות שני אנשים ההולכים ומזדקנים. האהבה הסופית, אם יותר לי לעשות שימוש בדימוי אפלטוני, אינה אלא השתקפותה של האהבה חסרת הגבולות שחש האדם לעיתים באורח בלתי מודע כלפי ריבונו של עולם. מה הן האבות והאמהות בנות החלוף אם לא השתקפותה של קרן אור המפציעה אלינו מעבר לגבולות היקום? ומה דאגתם של ההורים אם לא בת הד לדאגתו הגדולה של ריבונו של עולם?

לסיכום, יש לחזור למילותיו הפשוטות אבל הקולעות של ספר החינוך (מצוה לג מצות כיבוד אב ואם):

משרשי מצוה זו, שראוי לו לאדם שיכיר ויגמול חסד למי שעשה עמו טובה, ולא יהיה נבל ומתנכר וכפוי טובה...

זאת ועוד, ראויים גם דבריו של ה"משך חכמה" (דברים ח, טז):

22. ראה לדוגמא: Wallerstein, J.S., Lewis J.M.&, Blakeslee, S. (2000) *The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 Year Landmark Study*. New York: Hyperion.

23. Wolowelsky, J.B. (2010) Mourning Abusive Parents. *Hakirah, The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought*. 191-198. <http://www.hakirah.org/Vol%209%20Wolowelsky.pdf>

ולכן אמר אף באופן שאמך ואביך עזבוך ולא גדלוך גם כן תכבדם כאשר ציוך ד' אלוקיך במדבר, ששם לא היה טורח גדול על האבות בגידול בניהם כי מן היה יורד להם מן השמים, ומים מבאר ובשר משליו, והענן היה מנהיך מלבושיהם, ובכל זאת ציוך ד' לכבד אביך ואמך...

גירושין – גם במצב הטוב – מביאים למשברים קשים בתוך המשפחה ותחושת אובדן מאד קשה. הורים אשר עיניהם בראשם ידאגו לא רק שלא לחשוף את הילדים יתר על המידה למחלוקות אלא גם לשמר בעיניהם של הילדים את כבודו של ההורה השני שהרי ילד הלומד היום כי מותר להימנע מכיבוד הורה אחד ואף לבזותו, עלול ליישם את השיעור הזה מחר אבל הפעם כלפי ההורה השני.

נחזור לדבריו של רבי יוחנן בהם הוא מתאר בפשטות את הקושי העצום בכיבוד הורים באומרו: אשרי מי שלא חמאן [ראה אותם] (קידושין לא, א), כלומר קשה כל כך מצוות הורים כך שעדיף שאדם מעולם לא יכיר את הוריו. אם בימים כתיקונם מדובר במצווה המציבה בפני האדם אתגרים, הרי שכאשר המשפחה נמצאת במשבר גירושין, מתעצם שבעתיים הקושי.

אין מילות סיום מתאימות למאמר מזה מאלו של הנביא מלאכי (ג, כד):

וְהָשִׁיב לֵב אֲבוֹת עַל בְּנֵיהֶם וְלֵב בְּנֵיהֶם עַל אֲבוֹתָם פֶּן אֲבֹא וְהִפֵּיתִי אֶת הָאָרֶץ חָרָם.